

Təhsil millətin gələcəyidir!

TƏHSİL PROBLEMLƏRİ

Qəzet 2002-ci ildən nəşr edilir

Nº 45-46 (817-818) 16-23 iyun 2013-cü il Təhsil Problemləri İnstitutunun elmi-metodik nəşri Qiyməti 60 qəpik

Hüseyin ƏHMƏDOV,
ADPU-nun kafedra müdürü, pedagoji
elmlər doktoru, professor, SSRİ PEA-
nin müxbir üzvü, Azərbaycan SSR-nin
əməkdar ali məktəb işçisi, Rusiya
Dövlət Təhsil Akademiyasının xarici
üzvü, Heydər Əliyev adına "Əsrin
Akademiyası"nın
həqiqi üzvü, Azərbaycan Respublikası
Prezidentinin fərdi təqaüdçüsü.

"Müstəqil Azərbaycan dövlətinin
əsas ideyası Azərbaycanlılıqdır. Hər bir
azərbaycanlı öz məlli mənsubiyəyyətinə
göra qurur hissi keçirməlidir və bizi azər-
baycanlılığı - Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, məlli-mənəvi dəyərlərini,
adət-ənənələrini yaşatmalyıq".

Heydər Əliyev

Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin
fəaliyyətində gənc nəslin
təlim-tərbiya və təhsili, məlli-mənəvi və
dini dəyərlər, bütövlükde xalqımızın
qədim və zəngin mədəniyyəti, mədəni
abidələri, adət-ənənələri ilə yanaşı,
Azərbaycan dilində səs üsulu ilə
yazılmış ilk dərsliklər də diqqət
mərkəzində olmuşdur.

Heydər Əliyevin zəngin irləsində, onun
bir çox çıxışlarında və bayanat-
larda, xüsusilə də "Dövlət dilinin tə-
tibqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında"
18 iyun 2001-ci ildə imzaladığı prez-
ident fərmanı, bu fərmandan irəli sürülen
fikirlər, müddəələr bütün dövrlər,
gələcək on illiklər, qərinələr deyil, əsrlər
boyu öz tərəvətini və aktuallığını
sxalayacaqdır.

Azərbaycan dilinin Azərbaycan
respublikasının rəsmi dövlət dilini
statusunun geniş tətbiq edilməsi və sərbəst
inkışaf üçün münbət zəmin yaran-
masının xüsusi vurğulanı dahi rəhbər
ana dilimizin tarixi inkişaf yollarının
geniş imkanlarını ayrıca qeyd etmişdir.
Dilimiz xalqın keçdiyi bütün
mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun
taleyi yaşamış, üzəşdiyi problemlərlə
qarşılaşmışdır. Xalqın ən ağır gün-

lərində belə onun milli mənliyini,
xosbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub
möhökəmləndirmiştir. Heydər Əliyev
qeyd edirdi ki, bütün bu səbəblər görə
də "xalqımıza ulu babalardan miras
qalan bənə qiyəmtli milli sərvəti hər
bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi
qorunmalı, daim qayğı ilə əhatə
etməlidir. Bu, onun müqəddəs vətən-
daşlıq borcudur".

Əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi XIX
əsrda Azərbaycan dilinin dünya dilleri
arasında ən kamıl dillərdən biri olduğu
həqiqətini bir çox xalqların görkəmli

HEYDƏR ƏLİYEV - 90

Sidqi, Nəriman Nərimanov, Üzeyir
Hacıbəyov, Abdulla Şaiq və
başqalarının xidmətlərini qeyd etmək
läzimdir".

Bir məqələ çərçivəsində bunlardan
bəziləri haqqda bir qədər ətraflı fikir
söyləməyi lazım bilirəm.

Heydər Əliyevin həmin fərmanında
ilk önce məşhur maarifçi, Kazan

diqqətini cəlb edirdi. Təkcə onu qeyd
etmək kifayətdir ki, 30-40-ci illərdə
yerlərdə tətbiq edilən dərsliklər Peter-
burq Elmlər Akademiyasına rəya
göndərilərən, mütaxassisler hər dəfə
Mirzə Kazimbəyin bu dərsliyinin
üstünlüyünü qeyd edir, o cümlədən
akademik X.Fren ilə B.Dorn Azərbay-
can dilinin tədrisində ondan istifadə
etməyi məsləhət görürdür.

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİKLƏRİMİZ MİLLİ SƏRVƏTİMİZDİR

nümayəndələri da döña-döña etiraf
etmişlər. Onlar öz əsərlərində bu dili
XIX əsrda Avropada geniş yayılmış
fransız dili ilə müqayisə edərək, onu
Avrasiyanın hər tərəfində işlənən bir dil
kimi yüksək qiymətləndirmişlər. Məşhur
dekaristlərdən olan A.B.Bestujev Mar-
linski 1831-ci ildə "Tiflisskiye vedo-
mosti" qızətinə dərc etdirdiyi bir
məqələsində yazdı: "Fransız dili ilə
Avropanı dolaşmaq mümkün olduğu
kimi, bu dilla da Asiyani başdan-başa
dolaşmaq olar". Məşhur erməni
pedagoqu X.Abovyan isə Azərbaycan
dilini belə qiymətləndirmişdir:

"Səmimiliyinə, ahəngdarlığına,
lətfətliyinə, şeiriyyətinə göra tatar
(Azərbaycan - H.Ə.) dili qrammatik
cəhətdən başqa dillər arasında demək
olar ki, yeganədir".

Bütün bunlara görədir ki, bu dil
müstəqil bir fənn kimi Qafqazın Tiflis,
İravan, Dərbənd, Kutaisi, Stavropol,
Qori və b. şəhərlərində açılan dövlət
məktəblərinin (qəza məktəbləri, gim-
naziyalar və b.) tədris planlarına daxil
edilmişdir. Digər məllatlərdən olan
şagirdlərin bu dili "öyrənməsinə xüsusi
fikir verilirdi. Bu səbəbdən da bu dlin
tədrisi ilə məşğul olan müəllimlər Azər-
baycan dilinə aid bir sira dərslik və
dərs vəsaitləri yazısız nəşr etdirmişlər.

Heydər Əliyevin yuxarıda adını
çəkdiyimiz fərmanında XIX əsrin orta-
lərində tətbiq olunan Azərbaycan dilinə
aid dərsliklər yazın o dövrün görkəmli
maarifçilərinin adları bir-birə qeyd
olunur. Orada deyilir: "Azərbaycan
dilinə dair ilk dərsliklərin yazılımasına
və dövrün görkəmli maarifçiləri Mirzə
Kazım bəy, Mirzə Şəfi Vazeh, Seyid
Əzim Şirvani, Aleksey Cənnyayevski,
Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirov, Seyid
Üstəzadə, Rəsəd bəy Əsfandiyev, Sultan
Məcid Qənizadə, Məmmədətgə

universitetinin türk-tatar dili kafe-
drasının müdürü, özünün "Azərbaycan
məktəbi"ni yaratmış, məşhur şərqşünas
Professor Mirzə Kazimbəyin (1802-
1870) adı çəkilir.

Akademik Ramiz Mehdiyevin
"Müasir Azərbaycan milli ideyənin
təcəssümü kimi" adlı məqələsində
deyildiyi kimi "Iranla mühəribe
nəticəsində 1828-ci ildə Rusiya
imperiyasının tərkib hissəsinə çevrilmiş
Şimali Azərbaycanda XIX əsrin ikinci
yarısından etibarən dini identifikasiyadən
Azərbaycan milli ideyəsinin formalas-
masının başlangıcı olan etnik identifikasiyə
keçid ideyası bu məkəndə ideya
axtarışlarının mərkəzində dayanmışdır.
Bu dövrdə ən ümde məqsəd etnik şü-
ru dini şüurdan ayrılmış ideyası idi.

XIX əsrin A.A.Bakixanov,

M.F.Axundzadə, Mirzə Kazimbəy

kimi mütefəkkirləri bu yöndə

çalışırdılar.

Bu mənada Mirzə Kazimbəyin
1839-cu ildə çap etdirdiyi məşhur

"Türk-tatar dilinin qrammatikası"

adlı dərsliyinin meydana gəlməsi, Azərbay-

can dilinin əhəmiyyəti olmasından

xəbər verir.

Yeri golmışkən qeyd edək ki, Mirzə
Kazimbəyin "Qrammatika"nın bir
nüsxəsi şəxsən çara təqdim edilmiş və
çar II Nikolay tərəfindən Kazimbəy
brilyant üzüklə mükafatlandırılmış,

1841-ci ildə Rusiya Elmlər

Akademiyasının "Demodov

mükafatı"na layiq görülmüşdür.

Mirzə Kazimbəy bu əssəri ilə Rusiya
Türkologiya elmində dönüş yarat-
mışdır. Geniş biliyi və istedadı malik
olmuş professor Mirzə Kazimbəyin
1839-cu ildə nəşr edilən bu dərsliyi
özünün elmiliyi ilə o dövrdə tətbiq və
nəşr olunmuş bütün dərsliklərdən çox

çox üstün olub, şərqşünasların

Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azər-
baycandakı dövlət məktəblərində
Azərbaycan dilinin tədris üçün profes-
sor M.Kazimbəyin kitabına olan ehtiy-
ac nəticəsində bu kitab 1846-ci ildə
Peterburqda yeniden nəşr edilərək
məktəblərin istifadəsinə verilmişdir.

Gürcüstan Respublikası Mərkəzi
Dövlət Arxivindəki sənədlərdə 1854-cü
ildə Şamaxı qəza məktəbinin əsası
kitabxanasında saxlanılan dərsliklərin
siyahısında professor Mirzə Kazimbəyin
həmin kitabının da adı vardır
(1839-cu il naşri). O vaxtlar Azərbay-
canda fəaliyyət göstərən qaza məktəblərində
Azərbaycan dilinin tədrisində bu kitabdan
dəyərlər bilər. Və vəsaitlərini
vəsaitlərini tətbiq etməli olurlar.

Heydər Əliyevin hörmətlə adını
çəkdiyi dərslik müəlliflərindən biri da
Mirzə Şəfi Vazehdir (1792-1852). XIX
əsrda Qərbi Avropada və Rusiyada
böyük şöhrət qazanan, Azərbaycanda
ilk maarafçılık ənənələrinin formalas-
masında xüsusi rol olan əsas

nümayəndələrindən biri M.S.Vazeh
keçmiş tələbəsi olan

M.F.Axundzadənin köməyi ilə 1840-ci
il noyabr ayının 24-də Tiflis qəza məktəbini

Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsinə təyin olunmuş, 1850-ci ilin
yanvarından ömrünün sonunaqədə
Tiflis gimnaziyasında Azərbaycan dilini
müəllimi vəzifəsində çalışmış, bacarığı
və mordliyi ilə fərqlənmişdir.

Qafqaz Təhsil Dairəsinin popeçiteli
A.R.Nikolai və Qafqaz sərdarı knyaz
M.S.Vorontsovun təklifi ilə 1850-ci
ildə həmin gimnaziyanın Şərqi dilləri
müəllimi I.I.Qriqoryev ilə birləşdə
yazdıqları "Kitabi-türk" adlı dərslik
muntazəbat olub, qəza məktəbləri və
gimnazialarda oxuyanlar üçün
nəzərdə tutulmuşdu.

(ardı 2-ci sahifədə)

Azərbaycan dili dərsliklərimiz - milli sərvətimizdir

(əvvəli 1-ci sahifədə)

 səsən nəşr, nəşətiq və şikəst xətləri ilə yazılılan bu dərslik Mirza Şəfinin ölümündən sonra hicri tarix ilə 1272-ci ildə (miladi 1855) İ.Qriqorov tərəfindən Təbrizdə daş basmasında çap edilmişdir. Azərbaycan dilinin tədrisində bu dərslik ayrıca əhəmiyyət kəsb etmişdir. Dərslik üçün seçilən mətnlər sağirdərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun idi. Dərsliyə daxil edilmiş atalar sözü, zərb-məsəllər əlaqə-mənəvi təbiyəvi əhəmiyyət baxımından çox xarakterikdir və bu günümüz üçün də aktualdır. Onlardan bir neçəsinə qeyd etmək yerinə düşərdi.

Məsələn;

- * Alimin bir günü cahilin bütün ömründən yaxşıdır.

- * Qələm bir ocaqdır ki, yanır həqiqət, fikir dəryə, mirvarisi hikmətdir.

- * Dirilik od kimidir: əvvəli tüstü, axırı kül.

- * Alimin silahı elmdir. Hakimin yarağı qılınc və süngidür.

- * Teləsməkdə peşmanlıq var, səbrdə salamatlıq.

- * O kəs ki, özgənin sərri sənə deyir, sənin də sərni özgəya deyir.

- * Diri it ölü asldan yaxşıdır.

- * Kim ki, tikən əkar, ondan üzüm dərməz.

- * Deyənə baxma, dediyinə bax.

Kitabın Məzhekələr hissəsində kiçik əhvalatlar, sadədən mürəkkəbə doğru sıralanmış hekayələr, nağıla bənzər güləməli, məzəli, təbiyəvi xarakterli mətnlər, yəni məzhekələr verilir. Məsələn: Bir axmaq bir qazının yanına galib deyir ki, oruc tutan orucunu nə vaxt açmalıdır? Qazi deyir ki, gün batanda. Axmaq deyir ki, bəlkə gün gecə yarısında batmayıacaqdır. Və yaxud. Bir kor yəcirkin arvad almışdı. Arvad ərinə deyir ki, heyif ki, san korsan, menim bu hüsnü-cəmalı görmürəm. Kor deyir: Əgər sənin bu sözün doğru olsayıd, səni mən kora verməzdilər.

Oxu üçün kitaba daxil edilmiş mətnlərin xeyli hissəsi heyvanat aləmindən bəhs edən nağıllardır. Məsələn, "Tisbağa və əqrəb", "Sərgə və dovşan", "Aslan və dovşan", "Qurd və dovşan", "Pələng və balası" və s...

Mətnlərin bir qismi ictimai həyatdan, padşahlardan, onların zalimliyindən, zülmündən və ya ədalətlilik olmasından bəhs edir.

Bu əhvalatların, nağılların, hekayələrin hər birinin sonu hikmetli sözlərlə bitir ki, bu da böyük təbiyəvi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn:

- * Nacins yoldaşa aşınalıq etmə, sənə xəta göləcək; nadan ilə dost və aşina olma. Əqilli düşmən eqlişiz dostdan yaxşıdır.

- * Hər kəs öz əhcincisi ilə yoldaş olmalıdır.

- * O padişahdan xalqa asayış hasıl olur ki, öz rəhatlığını tərk etsin.

- * Zati bəd adadan yaxşılıq gözləmə.

- * Əqrəbin tabiatı (adəti) adamı vurmaqdır.

- * Pislik etmə ki, pislik görərsən.

- * Özgəyə quyu qazma ki, özün düşərsən.

- * Fəqir və miskinlər zülm etmə ki, özündən güclünlük alındı asır olarsan.

- * Düşmən na qədər qüvvəti olsa da, qəfət vaxtında hiylə ilə onu həlak etmək olar...

İki hissədən ibarət olan bu dərsliyin birinci hissəsi 2010-cu ildə tərəsimizdən əreb əlifbasından müasir latin qrafikinə çevirilərək transliterasiya və faksimile yolu ilə çap edirilərək oxucuların sərvəcamına verilmişdir.

Heydər Əliyevin haqqında bəhs etdiyi dərslik müəlliflərindən biri A.O.Çernyayevskidir (1840-1894). Əslən Şamaxı qazasının Mərəzə kəndindən olan A.O.Çernyayevskinin pedagoji fəaliyyəti və xidmətləri barəsində az-çox xeyli məqalə yazılmışdır və bu əsafəs müəllim və maarifçi barəsində geləcəkdə də tədqiqatlar aparılacağına inanırıq. Onun fəaliyyətdəki bir sıra cəhətləri ayrı-ayrı xırda-para sahələri bir yana qoyaraq, iki sahədə müühüm və tarixi xidmətini ayrıca qeyd etmək yerinə düşərdi. Bəri başdan deyək ki, Çernyayevski xidmət göstərdiyi hər iki

sahə üzrə Azərbaycan xalqının maarif, elm və mədəniyyət sahələrinin zirvəsinə qalxmış və ümumi xalq məhəbbətini qazanmışdır. Bunlardan biri budur ki, o şəhərbaşlığı, payı-piyada gəzərək az-çox təhsili olan azərbaycanlı balalarını arayıb axtarıb, üzə çıxarıb özü ilə bərabər Qori şəhərinə apararaq 1879-cu ildə seminarıyaya qəbul etdiyim və bunulunda Zaqafqaziya Müəllimlər Seminarıyası nəzdində Azərbaycan şöbəsinin əsasını qoymış, özü isə 10 ilən artıq həmin şöbəyə ləyaqətə və şərəflə rəhbərlik etmiş, Azərbaycan müəllimlərinin ilkin dəstəsinin hazırlanmasına birləşə feal iştirak etmiş, böyük zəhmət çəkib, tarixi xidmət göstərmüşdür. Onun xidmətlərinin birincisi və vacib cəhəti mahz budur.

A.O.Çernyayevskinin xidmətinin ikinci vacib və mühüm cəhəti isə birincidən heç də az əhəmiyyət kəsb etməyən, dövrün tələblərinə cavab verən iki hissədən ibarət "Vətən dili" (ikinci hissə S.Velibəyovla birlikdə) adlı yeni üsullu dərslik hazırlamasıdır. O, bu dərsliklə Azərbaycanda deyil, cəmi Şərq xalqları içərisində səs metodu əsasında ibtidai siniflər üçün dərslik hazırlayıb çap etdirən ilk müəllifidir.

A.O.Çernyayevskinin yetirmələrindən, - ZMS Azərbaycan şöbəsinin ilk məzunlarından biri, galacəyin məşhur pedagoq və maarifçisi Firidun bəy Kocərli bu münasibətlə bəlsə demisişdir: "Tamam islam aləmində bərə təsəbbüs birinci dəfə Azərbaycanda ortaya çıxmışdır. Ana dili təlimində ondan istifadə edilməsi Azərbaycan məktəbi tarixində müühüm pedagoqii hadisə idi. Azərbaycan ziyalılarının bütün bənəli bu kitabdan dərs almışdır".

Bəs, bu dərsliyin meydana gəlməsi hansı zəruriyyətdən doğmuşdur?

Məsələ burasında iddi ki, seminarının müəllimliyə hazırlanmış tələbələr ibtidai məktəblərdə pedagoji təcrübə keçməlidilər. Lakin Qori şəhərində müəllimlər yasadıqlarından təbii ki, Azərbaycan dilində məktəb də yox idi. Vəziyyətdən çıxış yolu kimi, şöbənin yanında bir ibtidai məktəb - baza məktəbi təşkil edirdi. İbtidai məktəb təşkilinin birinci səbəbi seminarının üçüncü kursunda oxuyan tələbələrin burada təcrübə dərsləri aparması, ikinci isə seminarını bitirdikdən sonra işleyəcəkləri kəndlərdə həmin məktəbin qanun-qaydasına uyğun məktəblər təşkil etmələri idi.

Baza məktəbinin təşkili ilə yeni dərsliyin yazılımasına ciddi ehtiyac yarandı. Bu ehtiyacı təcili aradan qaldırmağa çalışan A.O.Çernyayevski Azərbaycan şöbəsinin böyük tələbələrini öz yanına toplayıb, onlarla məsləhətəşir və hələlik müühüm dərslik olmadığında tələbələrin köməyi ilə həftəlik program düzəldir, gündəlik dərslərdə sövti əsillə "Vətən dili" kitabına daxil edəcəyi mövzuları bir növ sinadın keçirir. O vaxt seminarıya tələbələrindən biri, galacəyin məşhur pedagoq və maarifçisi Rəşid bəy Əfəndiyev sonralar bu məsələdən bəhs edərək yazarı:

"Dərsə şuru edilən zaman bir vaxt başa düşüdürlər ki, türk (Azərbaycan-H.Ə.) dilində əlifba kitabı qətiyyən yoxdur və olmamışdır. Beynəvə Çernyayevski böyük tələbələri kabinetinə toplayıb bir komissiya intixab etdi. O cümlədən man da o komissiyada iştirak edirdim. Həftəlik program tərtib etib gündəlik dərslərə material hazırlayıb və hər dərs üçün müfəssəl konsept yazılırdı. Dörd ədəd naçalı "şkolalar"da üsüli-sövti üzrə dərsler keçirilirdi. Ermani, gürç və rus dillərində "zvukovoy metod" (səs üsulu - H.Ə.) üzrə basılmış kitablar mövcud idi. Lakin yalnız türk dili üçün təzədən kitab qoşulmaq və nəşr edilməye böyük ehtiyac görüñürdü. Çünkü "Tatarski otdeleñi"ni (Azərbaycan şöbəsinin - H.Ə.) bitirib müəllim çixan cavanlar üçün kəndlərdə pişəvət türk məktəbi açıldı. Onlar kəndə gedəndə öz məktəbini "Seminarski obroziövoa" (seminariya nəzdindəki nümunə məktəbi - H.Ə.) bənzədir təzə qoşulmuş kitab ilə də dərslərini aparacaq idilər. Bu cəhətə görə Çernyayevski elində toplanmış dərs materiallarından intixab edib bir kitab şəklinə saldı

HEYDƏR ƏLİYEV - 90

və mənim xəttimlə daş basmada 1882-ci sənədə "Vətən dili" adında o kitab basıldı.

"Vətən dili" dərsliyin meydana gəlməsi zərurətdən bəhs edən Çernyayevski isə sonralar yazdı ki, seminarının Azərbaycan şöbəsi yanındakı ibtidai məktəb kimi "mübtədi məktəb"ləri bina eyləməyə çox şey lazımdır. Əzan cümlə (o cümlədən-H.Ə.) birisi təzə qayda ilə təsnif olunmuş kitablar idi, hansı ki, nə qədər mən cüstə edib (axtarıb-H.Ə.) müləhizə qılınan turki dilində (pedagoqika)-yeni elmi-təbiyə qanununa müvafiq bir kitab tapa bilmədim. Və hətta o kitablar ki, axırıncı vaxtlarda təsnif olunub, hənüz çapa girməmişdi (Mirzə Ələkbər Elxanovun "Vətən dili" kitabına işarəd - H.Ə.), ittifaqın müləhizə edib bedəsturi elmi-təbiyə və fənn-təlim qaydasına müvafiq gördüm və məktəbimizdə könənşasına üzrə oxutmağı və hazırda olan kitablardan birisini intixab edib onuna dərs verməyə imkan tapa bilmədim.

Bu cəhətə ki, o suradə məktəbimizi məktəbi-münətzəm adlandırma bilməzdik. Bəs, zikr olunan işkalata (çətinliy-H.Ə.) görə məcbur olduq ki, müsəlman əlifbasını təriqeyi sövti ilə təlim verməyi imtahanra getirməm...

Müsəlman əlifbası çətin əlifbalardan biri olsa da, A.O.Çernyayevski onu sövti əsilla təlim etməyin mümkün olduğunu sinadın keçirmiş və beləliklə o, bir il müddətindən sövti əsilla ibtidai məktəbdə keçilən dərslərin mətnləri əsasında "Vətən dili" kitabını (I hissə) tərtib edərək naşr etdirmişdir. "Vətən dili" (I hissə) dərsliyinin tərtibi və nəşrinin digər bir səbəbi mövcud qanun üzrə dövlət tərəfindən açılan ibtidai məktəblərdə tədrisin birinci ilində təlimin ana dilində aparılması idi. Məlum olduğu kimi, Qafqaz Təhsil Dairəsi (QTD) müsəlman kəndlərində açılan dövlət məktəblərindən savad təliminin ana dilində aparılması və ikinci sinifdən başlayaraq, ana dilindən rus dilinə və aksinə, rus dilindən ana dilinə tərcümələr etməyə icazə vermişdi. Tədris Dairəsi şurasının qərarında deyilirdi: "Dərslərdə yerli dillərdən tələb olunduğu qədər istifadə edilsin. Dərslər mexaniki əzberləmə şəklində deyil, şüurlu keçilməlidir. İbtidai məktəblər yerli dilləri bilən müəllimlər təyin olunmalıdır. Savad təlimi dövrün rus dilindən istifadə etmək məqsədən olmayı üçün dərslər müəyyən dövrə qədər yerli dillərdə keçilsin".

Bu qarar "Vətən dili" (I hissə) dərsliyinin meydana gəlməsinə əlverişli şərait yaratdı. Bu cəhəti ayrıca qeyd edən A.O.Çernyayevski sonralar 1888-ci ildə S.A. Vilibəyovla birlikdə tərtib etdiyi "Vətən dili"nin ikinci hissəsinə Azərbaycan və rus dillərində yazdıqları müqəddimədə göstərirdi: "Vətən dili" adlanan kitabçanın birinci qismi təyin olunmuşdur: Cənubi Qafqaz türklərinin mübtədi məktəblərində əvvəlinci il təlimi vermekdən ötrü. Çünkü 1881-ci il yanvar ayının 13-də canişin Qafqazın təsdiq elədiyi təlim-düstür əməlinə müvafiq gördü ki, Qafqaz əhalisinin mübtədi məktəblərində əvvəlinci il təlim-təbiyə olunsun hər təyinən öz dilində (yəni ana dilində).

Bələliklə, Mirzə Ələkbər Elxanovun naşr olunmuş "Vətən dili" adlı dərsliyinin istisna təşkil etdiyini nəzərəalsaq, sövti əsilla ibtidai məktəblər üçün ilk əlifba kitabının tərtibi Zaqafqaziya Müəllimlər Seminarıyası (ZMS) Azərbaycan şöbəsinin müdürü A.O.Çernyayevskinin çox müühüm xidmətlərindəndir. "Vətən dili" sövti əsul əsasında azərbaycanlılar üçün naşr edilmiş ilk Azərbaycan dili dərsliyi idi. Məlum olduğu kimi, feodalizm dövrünün məhsulü olub, doqmatizm və xolastika ilə bağlı olan və əsrlərdən bəri davam edən höccələmə (abcd-cərəkə) əsilli XIX asır üçüncü rübüñə qədər Azərbaycan məktəblərində savad təlimi əsili kimi davam etmişdir. Sonralar bu əsili bütün kəlməni olduğu kimi xatırladan hərf-heca əsili ilə əvəz edildi.

(ardı var)

Azərbaycan dili dərsliklərimiz milli sərvətimizdir

(əvvəli ötən sayıımızda)

Bu üsula göre saitlər samitlərlə birləşdirilir və heca əmələ götürülrə. Əlisba sırası ilə bütün hərflərdən bu qayda ilə heca və sözlər düzəldilməsi davam etdirilir.

XIX əsrin 80-ci illərində heca əsulu da savad tali-mində müvafiqiyət qazanmadı və öz yerini tədricən sövti əsula verdi. Bu əsulanın Azərbaycanda yayılma-sında böyük rus pedaqoq K.D.Uşinskinin (1824-1870) ana dili təlimi ideyası və onun Qasprinski adı-dicilları olan D.D.Semyonovun (1834-1902), həmçinin məşhur tatar maarifçisi İsmayılov bəy Qasprinskini-nin (1851-1914) ideyalarının böyük təsiri olmuşdur. Rus elmi-pedaqogikasının banisi, rus müəllimlərinin müəllimi kimi tarixə daxil olan K.D.Uşinskiinin məşhur "Vətən dili" və "Uşaq aləmi" adlı dərslik-lərinin uğurları Cənubi Qafqaza da nüfuz edirdi. Onun ideyaları və tacribası bu yerdərə də özünü ardicillarını tapirdi. Uşinskiinin mütərəqqi ideyaları Qori seminariyası vasitəsilə Tiflisdə və İravanda geniş yayıldı. Onun ideyalarının ilk davamçılarından biri tam 30 il əvvəl İravan gimnaziyasında Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsində işləyən Mirzə Ələkbər Elxanov (1828-1885) olmuşdur. Uşinskiinin ardıcınca gedən Elxanov 1880-ci illərdə eyni adda "Vətən dili" adlı dərslik yazmışdır. Bu dərsliyin əlyazması İravan gim-naziyası direktorunun 25 iyul 1882-ci il tarixli məktubu ilə İravandan rəy üçün Tiflisə, oradan da S.Peterburq - Rusiya Xalq Maarif Nazirliyinə (RXMN) göndərilmişdir. Bu dərslik S.Peterburq universiteti Şərq fakültəsinin dosenti V.Smirnovun rəyi əsasında RXMN-nin elmi şurasının 2 may 1883-cü il tarixli iclasında müzakirə edilərək çap edilməsi qərarla alınmışdır. S.Peterburq MDTA-da saxlanılan həmin rəyin surəti olımızdır və biz 7 sahifədən ibarət olan bu rəyi bütün şəkildə 2012-ci ildə nəşr etdirdiyimiz "Avrasiya xalqlarının məktəb və pedaqaq fikir tarixində dair öncəklər" adlı kitabımıza daxil etmişik (səh. 248-254). Təsdiq ki, dərslik müəllifinin vəfat etməsi ilə əlaqədər bu dərslik əlyazması şəklinde qalmışdır.

Lakin M.Ə. Elxanovun bu dərsliyi təsirsiz də qalmazdı. O vaxtlar təlimin yeni üssürünü və məktəb açmaq qaydalarının öyrənmək üçün Təbrizdən İrəvana gələn, Seyid Cəfər Pişəvərinin sözləri ilə desək, yüz ilə yaxın ömrünü maarif yolunda, azadlıq yolunda, nadanlıq və cəhalət əleyhinə mübarizə işinə sərf etmiş olan qocaman müslüm, Azərbaycan millətinin fəxr edəcisi on parlaq və tarixi simalarından biri olan Azərbaycanın böyük xalq və maarif xadimi Mirzə Həsnən Rüdiyyə (1850-1944) bu təcrübəni mənim-səmiş, vətoninə qayıdaraq yeni üssulu məktəb açmış və eyni adda "Vətən dil" adlı darslik yazaraq 1894-cü ildə Təbrizdə nəşr etdirmişdir. Bu kitab 1945-ci ildə Cənubi Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə yenidən çap edilmişdir.

Bütün bunlarda barabər A.O.Çernyayevskinin "Vətən dili" dərsliyi ana dilində yeni üsulla dərslik tərtib etmək təcrübəsinin zirvəsini təşkil edir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təşbbüsü ilə qəbul edilmiş məşhur qardaş deyildiyi kimi "Azərbaycan-da və ümumən Cənubi Qafqazda pedaqozi fikrin inkişafı tarixində görkəmli yer tutan böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinskinin ideyalarının Azərbaycan- da ilk təbliğatçılarından biri olmuş, azərbaycanlı uşaqların ana dilində ibtidai təhsilinin elmi-pedaqoji cəhətdən əsaslandırılan metodikasını işləyib hazırlamaq da Çernyayevskinin xidmətlərindəndir". Bütün türk-tatar xalqları içerisinde sövü üsullu dars demək və dərslik tərtib etmək təşbbüsüñə respublikamızdan başlamış və ilk dəfə Azərbaycan məktəblərində tətbiq olunmuşdur. Bu dərsliyin meydana gəlməsi, ana dili təlimindən odandır istifadə edilməsi Azərbaycan məktəbi tarixində mühüm pedaqozi hadisə idi. Özünün quruluşu, tərtib prinsipləri, dilinin sadalığı, şagirdlərin yaş və bılık səviyyəsində uyğunluğunu etibarilə "Vətən dili" dərsliyi K.D.Uşinskinin eyni adlı dərsliyinə

uyğun olmaqla bərabər, həm də orijinal idi.

A.O.Çernyayevskinin "Vətən dil" dərsliyi qabaqcıl rus pedaqoji ideyaları əsasında meydana gəlmisdir. Bu kitabda K.D.Uşinskinin zəngin tacribasına istinad olunmuş, onun eyni adlı dərsliyindəki materiallardan da istifadə edilmişdir. A.O.Çernyayevskinin göstərilən darslıları iştir höccələmə, iştərəsə də harf-heca üslubuna qarşı ilk qüvvətli zərbə idi. A.O.Çernyayevskinin "Vətən dil" (I hissə) dərsliyi təkə dərsliklər tarixində deyil, həm də Azərbaycan dilində kitab nəşri tarixində əlamətdar hadisə olmuşdur. Lakin yeri gəlmışkən bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycanda kitab nəşri tarixində bu dərsliyin nəzərdən qaçırlıması və onun M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanası tərəfindən 1963-cü ildə nəşr olunan "Azərbaycan kitabi"na (I cild) daxil edilməsindən təqibli doğurmaya bilməz.

A.O.Cernyayevskinin "Vətən dil" sonralar dəfələrlə nəşr edilmiş və uzun müddət Azərbaycan məktəblərinde ana dili dərsliyi kimi istifadə olunmuşdur.

A.Ö.Cernyayevskinin mühüm xidmətlərindən biri da budur ki, o, ana dili təlimində sövti üsul tətbiq etmiş və buna aid metodiki göstərişlər hazırlamışdır. "Metodik rəhbərlik" adlanan bu kitabça hicri tarixlə 1299-cu ildə Tiflis şəhərində naşr edilmişdir. 27 səhifədən ibarət olan bu metodiki rəhbərliyin üzərində yazılmışdır: "Vətən dil" müslümlər üçün təriqi-sövti ilə təlif tapmış müsəlman elifbasının səyaqı-təlimini göstərən risaladır. Müllifi-kitabça Çernyayevski, Zaqafqaz seminariyasının müsəlman hissəsinin inspektoru. "Tiflis şəhərində, 1299". Həmin vasitə Azərbaycan məktəbi tarixində sövti üsul ilə dərs deməyin qaydalarından bəhs edən ilk metodik göstərişidir. Kitabçanın əvvəlində kəhənə məktəblərdə təlim-təbiyi işinin çətinliyindən, kəhənə təlim üsulundan, mövcud tədris vasitələrinin şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olmamasından, "Vətən dil" dərsliyinin meydana gəlməsi zərurətindən və s. bəhs olunur. Orada deyilir:

"Bizim kitabımız qismət olunur təxminən əlli dər-
sə, bəs mümkündür ki, o dərsləri əlli günün ərzində
yəni sakki, doqquz həftədə uşaqlara təlim vermək.
Amma çox yaxşı olar ki, müəllim məhz uşaqların bi-
nili qanıağını nəzərdə tutub, zikr olunan müddəti
özüñə vacib hesab etməyə, bəlkə nə töv, özünün sel-
ahiyətidi və uşaqların nəfisidir o tövr rəftar edə, hər-
çənd təlim beş və ya altı ay çəksə - ondan ötrüdü ki,
bəla ittifaqda uşaqlar bir ilin müddətində nəinki an-
caq qırası-şerifi oxumaga qadır olarlar, bəlkə hər cü-
ra aydın kitabları və yazıları oxuyub yazmağa da öy-
rənəcəklər, vəssalam".

Akademik Mehdi Mehdişadənin haqqı olaraq yazdığı kimi, heç bir mübahiqə etmədən demək olar ki, yalnız bu dərsliyin meydana gəlməsi ilə Azərbaycan dilinin tədrisi müəyyən manada düzgün metodiki istiqamət aldı. Bütin bunlar isə öz növbəsində Azərbaycan dilinin gələcəklər inksafına qüvvətli təkan verdi.

Bu və ya digər qüsurlarına baxmayaraq, A.O.Çer-nyayevskinin dörsliyi Azərbaycan xalq məktəbləri üçün sövü üsul ilə nəşr edilmiş ilk əlifba kitabıdır. "Vətən dilii" özündən sonra yazılan əlifba və ondan sonrakı ilk oxu kitabları üçün örnek olmuş, Azərbaycan ziyyahlarının böyük bir nəslini bu dərslik üzrə sava-da yiyələnmüşdir.

Yeri gəlmışkən bir cəhəti də qeyd etmək istərdik. Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi zaman, 1981-ci il oktyabrın 30-da Azərbaycan KP MK A.O.Cərryayevskinin anadan olmasının 140 illiyinin bayramı edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Həmin qərarda digər tədbirlər ilə yanaşı "Vətən dili" kitabının hər iki hissəsinin faksimile və transliterasiya qaydasında suvenir şəklində hazırlanıb çapdan buraxılması əlaqədar təşkilatlara - Dövlət nəşrkomuna, Ali və orta ixtisas təhsili nazirliyinə və Maarif nazirliyinə tapşırılmışdı. Lakin çox təsəssüf ki, həmin qərar o vaxtlar yerinə yetirilmədi. 2007-ci ilde "Vətən dili"nin I hissəsinin naşr edilməsinin 125 ilinin tam olması ilə əlaqədar olaraq bu dərslik də tərəfimizdən

HEYDƏR ƏLİYEV - 90

ərəb əlifbasından latin qrafikinə çevirilərək Azərbaycan və rus dillərində müvafiq məqalələr, izahlar və şəhərlər əlavə etməklə yenidən çap edildi. Kitabın Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor V.M. Məmmədəliyev ön söz yazmış, tanınmış şərqşünas alim Mahirə xanım Quliyeva tərəfindən isə son söz yazılmışdır. Kitabın redaktoru filologiya elmləri doktoru Kamandar Şərifliyidir. Lügətin müəllifi Kəminə Həwil qızıdır. Onu da deymik ki, bu münasibətlə Rusiya Təhsil Akademiyasının başda akademiyanın prezidenti N.D.Nikandrov olmaqla bir qrup akademiklərinin, o cümlədən məşhur gürcü pedagoqı akademik Amonaşvilinin iştirakı ilə 2007-ci ildə Bakıda təşkil etdiyiim beynəlxalq konfrans bu tədbirdə xüsusi rövənə verdi.

Rusiya Federasiyasının Azərbaycandakı səlahiyyətli safiri cənab V.N.İstratovun konfrans qatılması bu tədbiri xüsusilə şərəfləndirdi.

A.O.Cernyayevskinin 1882-ci ildə çap edilən "Vətan dil" (I hissə) dərsliyinin müvəffəqiyəti, onun ikinci hissəsinin hazırlanmasına alverişli zəmən yaradı. "Vatan dil" dərsliyinin ikinci hissəsi A.O.Çernyayevski ilə bərabər, onun yetirmələrinən olan görkəmli maarif xadimi ustاد metodist, istedadlı publisist Səfəralı bəy Vəlibayov (1861-1902) tərəfindən hazırlanmış və hicri 1305-ci (miladi 1888-ci) ildə Tiflisdə "Kəşkul" matbaəsində naşr edilmişdir.

Bu kitabı tərtibində yaxından iştirak edənlərdən biri də görkəmli müəllim və şair Həsənli Qaradağıdır (1850-1929). Həsənli Qaradağı tərtib olunacaq ana dili dərsliyinə daxil etmək üçün uşaq şeir və hekayələri yazıb hazırlanmış öz öhdəsinə götürmiş, Şuşada açdığı məktəbdə bu şeir və hekayələri təcrübədən keçirmiş və bunları Cərnyayevskiye göndərmişdir. Bu materialların bir çoxu "Vətən dili" (II hissə) dərsliyinə daxil edilmişdir.

"Vatan dili" dörsliyinin II hissisi ikinci ve üçüncü sınıf öğrencileri için nəzərdə tutulmuşdur. Kitabda hekaya, təmsil, şeir, tapmaca, hətta yanıltımlar da öz əksini tapmışdır. Hər bir dərs bir başqa altında verilmişdir. Bu dörsərin hamısı ibtidai sınıf öğrencilerinin taxayyülünün formalşmasına əsas roylu oynamışdır. Yəni burada hayatı əks etdirən hər bir şey haqda danışılır, uşaqlara iibrətamız şəkildə çatdırılır. İnsana məhəbbət, təbiət və heyvanat aləminə münasibət, coğrafi aləmə seyahat və s. müəlliflər tərəfindən çox orijinal seçilib işlənmişdir.

Kitab sada xalq dilinde yazılmışdır. O vaxt bəzi ziyyahlar arasında belə bir yanlış müddəa hökm sürdü ki, azərbaycanlı uşaqlar ana dilini öyrənməzdən əvvəl arəb və fars dillərini öyrənməlidirlər. "Vətən dili"nin (II hissə) tərtibçiləri bu müddəannı əleyhinə olaraq dərsliyi bəzi ziyyahları "vulqar" adlandırdıqları xalq dilindən tərtib etmişlər. Əsərin mütəddiməsində deyilir: "Zənnimizə görə bu tələfin (kitabın-H.Ə.) dili bir para müsəlman üdəbə və ülemalarına ifrat sada görüncəkdir. Çünkü onların rayı və nəzərlərinə görə fəsihanə ibarətlər gərəkdir dolu olsun ərəbi və farsı kəlmələri ilə, amma gərkədir bu barədə bizişlər mezar tutub bunu nəzərə alınsın ki, həmin kitabça ancaq əlif-bayı qurtarib yeni qiraətə şuru edənlər üçündür". Müslümləşər səfərlərinə davam edərək yazmışdır: "Biz şəhərlərin qanacağının mərabitini və fəhm dərrəkəsini nəzərə alıb say etmişik ki, tərbiyiyə-səbəyan qaydasına müvafiq mətalib ancaq sada türki-Azərbaycan dilində bu risalaya qeyd olunsun. O cəhatdan ki, mübtədiələrə ən əvvəl öz ana dillərinin təlimi borcludur, nəinki ərəb və fars səfərləri".

Kitabın giriş hissasında müəllimlər qıymətli metodiki məsləhətlər verilir. Kitaba daxil edilən oxu mətnləri şagirdlərin yaş və bilik xüsusiyyətlərinə müvafiq olub, məzmunu əsəsan ictimai həyatdan, xalqın və məktəblilrinin məsələsindən almışdır.

(ardı 4-cü səhifədə)

Azərbaycan dili dərsliklərimiz - milli sərvətimizdir

(əvvəli 3-cü sahifədə)

Mətnlər 26 bölmədə cəmləşdirilmişdir. Birinci bölmə təlim və oyun şeyləri adı altında "məktəb, lövhə, uşaqları məktəbə şövqləndirmək, kitab və kağız, karandaş" və s. başlıqları ilə kiçik mətnlərlə başlanır. Qiraət materialı kimi lətifələr, təmsillər, atalar sözləri və zərb məsəllərdən istifadə edilmişdir. Birinci hissədə olduğu kimi, "Vətən dili"nin ikinci hissəsinə də heç bir şəkil daxil edilməmişdir. Bu da o dövrün mətbəə çatınlıkları ilə əlaqədar idi.

"Vətən dili"nin birinci hissəsi kimi, ikinci hissəsi də K.D.Uşinskinin pedaqoji prinsiplərinin təsiri altında yaranmışdır. Bununla belə, müəlliflər yerli şəraitə müvafiq bəzi mətnləri kitabə daxil etməklə onun orjinallığını saxlamışlar.

K.D.Uşinskinin "Ana dili" dərsliyinin nümunəsi əsasında tərtib edilmiş bu dərsliklər, Firudin Köçərlinin yazdığı kimi, o zamana qədər fars dilində mövcud olan çərəkə əsasında, yəni hərfləri höccələmək üsulu ilə dərs keçən Azərbaycan məktəblərində tamamilə yeni bir islahat əmələ gətirdi. Demək olar ki, Çernyayevski ilə Vəlibəyovun kitabı və zəhməti sayəsində "azərbaycanlılarda da pedaqoji iş elmi zəmində aparılmağa başlandı". A.O.Çernyayevski ilə Vəlibəyovun "Vətən dili" dərsliyi sonralar yenidən çap olunaraq Azərbaycan dilinin tədrisində geniş istifadə olunmuşdur.

Yeri gəlmışkən qeyd edim ki, bu kitab hələ neçə-neçə alimin tədqiqat obyektinə çevriləcək və gələcək nəsillərə çatdırılacaqdır. Belə gənc tədqiqatçı alımlərdən biri də Vüqar Qaradağlıdır. Uluların və varislərin yolu ilə addımlayan, Qaradağının nəslinin şərəfli övladlarından olan Vüqar Qaradağlı ulu babasının adını bir daha yad etməklə, onun ruhunu da şad etmişdir. "Vətən dili" dərsliyini nəfis, orijinal bir şəkildə çap etdirən bu gənc alım kitabın ilk sahifəsini bu sözlərlə başlayır: "A.O.Çernyayevski, S.Vəlibəyov, F.Köçərli, ulu babam Həsənəliyaga xan Qaradağski (Qaradağlı) və R.Əfəndiyevin əziz xatirəsinə ithaf olunur".

Mən bu addımı atmış, Qaradağının şəcəresinin layiqli davamçısı olan şərqsünas alimi alqışlaşdırır, təşəkkür edir, çox sağ olun deyir və gələcək tədqiqatlarında uğurlar arzulayıram.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, haqqında bəhs etdiyimiz Azərbaycan dili dərsliklərimiz özünün tarixi rolunu oynamış, dilimizin tədrisində və təbliğiində, onun lügət fonduğun zənginləşməsində, ən vacibi isə ana dilimizin qorunub saxlanılmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb etməsidir. Bu dərsliklər xalqımızın milli sərvətidir, xalqımızın milli-mənəvi dəyər-

HEYDƏR ƏLİYEV - 90

ləridir. Bu sərvəti və dəyəri qorumaq və yaşatmaq bizim müqəddəs borcumuzdur. Mən, XIX əsr Azərbaycan məktəbinin bir tədqiqatçısı kimi keçən əsrin 60-70-ci illərində müxtəlif arxivlərdən əldə etdiyim dərsliklərimizin bəzilərini müasir əlifbaya çevirərək öz hesabına nəşr etdirdim. Lakin bu bir həvəskar tədqiqatçı işi ilə məsələni tam həll etmək müşkül məsələdir. Fikrimizcə bu dərslikləri birəbirə əldə etmək, onu dövlət və ya Təhsil Nazirliyi səviyyəsində latin qrafikində çap etdirərək oxucu kütləsinə catdırmaq yerina düşərdi. Nəzərə ala q ki, bu dərsliklər yalnız tarixi xarakter daşıdır. Onlar bu gün yüksək ixtisaslı müəllim kadrlarının hazırlanmasında da iştirak edirlər. Belə ki, bu gün dövlət pedaqoji universiteti, müəllimlər institutlarının tədris planlarında və programlarda xüsusilə, dil və ədəbiyyatın tədrisi metodikası, həmcinin pedaqogika tarixi fənlərinin tədrisində bu dərsliklər barəsində tələbəyə bilgi vermək tələb olunur.

Lakin təssüs hissi ilə qeyd etməliyik ki, bu dərsliklər barəsində nəinki oxuyanların, heç oxudanların da məlumatı yoxdur və ya dayazdır. Bu fənləri tədris edənlər bu dərsliklərin üzünü belə görmədiklərindən onların başındaki bilik dumanlıdır. Müəllimin başında bilik dumanlı olarsa, tələbənin başında bir zülmət əmələ gələr. Odur ki, müəllimin başından dumanı, tələbənin başından isə zülməti rədd eyləmək üçün bu kitabları geniş oxucu kütləsinin istifadəsinə vermək günümüzün aktual problemidir.

Xalqımızın zəngin milli və ümumbaşəri elmi-pedaqoji dəyərlərini tədqiq etmək, onları üzə çıxarmaq, onlara yeni nəfəs vermək, gənc nəslin elmi-pedaqoji biliyinin artırılması işində ondan istifadə etmək bütün zamanlarda olduğu kimi bu gün də aktualdır.

Ösrlərdən bizə miras qalmış milli-mənəvi dəyərlər nəinki təkcə müasir milli mövcudluğumuzun, həm də siyasi mövcudluğumuzun, dövlətçiliyimizin qarantina çevrilməlidir (Heydər Əliyev).

Hüseyn ƏHMƏDOV,
ADPU-nun kafedra müdürü,
pedaqoji elmlər doktoru, professor,
SSRİ PEA-nın müxbir üzvü,
Azərbaycan SSR-nin
əməkdar ali məktəb işçisi,
Rusiya Dövlət Təhsil Akademiyasının xarici üzvü,
Heydər Əliyev adlına "Əsrin Akademiyası"nın həqiqi üzvü,
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüd-cüsü